

Семіх Кая

ТЕКСТ МІСТА В ТЕКСТІ РОМАНУ: ТУРЕЦЬКА ВЕРСІЯ

У статті розглядається феномен «міського тексту» в сучасній турецькій прозі і його характерні ознаки. Аналізуються складники поняття «міський текст» і його формування в турецькій літературі. Визначається специфіка висвітлення теми Стамбула в романі Орхана Памука «Чорна книга», у якому образ міста вписується в постмодерністську модель часопросторової організації художнього тексту, характерними рисами якої є неоднорідність, множинність і картографічність топокультурних площин.

Ключові слова: *топос міста, «стамбульський текст», постмодернізм, міфологізм, хронотоп, Орхан Памук.*

З часу введення В. Топоровим у 1973 році поняття «міського тексту» як специфічного явища, цілісної системи знаків і образів, які відображають образ міста, художня урбаністика отримала новий вектор дослідження. Спираючись на розроблені представниками тартусько-московської семіотичної школи (В. Топоров, Ю. Лотман, Б. Успенський та ін.) концептуальні засади міста як соціокультурного феномену, науковці звернулись до аналізу таких категорій міста як міф, символ. Особливо такі дослідження активізувались із появою творів, позначених постмодерністським світовідчуттям і стилістикою. До них належать романи одного з найвідоміших і найбільш титулованих письменників сучасної Туреччини — Орхана Памука. Образ міста в нього, на нашу думку, настільки багатогранний і цікавий, що може виступати репрезентантом турецької версії «міського» тексту в тексті сучасного роману.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена зміною культурних парадигм і зацікавленням антропоцентричними вченнями з виразним тяжінням у бік трансцендентного, зумовленими не в останню чергу впливами глобалізаційних процесів на світ і Туреччину зокрема. І в цьому контексті осмислення дискурсу міста в історичному, культурологічному та філософському контекстах є актуальним. Зокрема, коли мова йде про національні особливості такого дискурсу, у якому специфіка суспільно-політичного, історико-культурного, духовного розвитку країни і нації.

У турецькій літературі останніх десятиліть, окрім романів О. Памука, з'явилося чимало творів, що стали частиною новітнього урбаністичного дискурсу. Їх поява — це художній відрив на «виклики доби», цілком очевидні в турецькому соціумі, який дедалі більше прив'язується до міської культури. Водночас відбувається процес асиміляції, розчинення сільської культури в міській. Саме ж місто перетворюється на «однорідний простір байдужості», «простір розрізняльних

знаків», де «кожна практика, кожна мить повсякденного життя прописана за допомогою численних кодів до певного визначеного часопростору» (Ж. Бодріяр).

Якщо в турецькому літературознавстві урбанізм у літературі став об'єктом досліджень таких дослідників, як Бора Ерджан, Мегмет Нурі Ярдим, Селім Ілері, Чідем Сезер та ін., то в українській науці про літературу є нечисленні публікації, присвячені темі міста в сучасній турецькій драматургії (І. Прушковська) та прозі (К. Посохова, Б. Ніколаєв), які і ґрунтуються на аналізі текстів О. Памука. Проте окремого дослідження образу міста-міфу в контексті його урбаністики здійснено не було. Це й зумовило предмет і мету нашої студії — проаналізувати художні параметри образу міста-міфу О. Памука. Відштовхуючись від концепції «світу-цивілізації» Ф. Броделя та положення Л. Ямпольського про місто як середовище індивідуальної та соціальної свободи, за об'єкт обираємо роман «Чорна книга» (1990), названий Б. Дубіним «романом-цивілізацією» або «романом-хартією» [2].

Урбаністична тема в турецькому літературному контексті, стверджує І. Прушковська, «*еволюціонувала від газелей і касид до романів і н'єс*» [8, 171], а її специфіка сформувалась у типологічно близьких українській літературі умовах. Як традиція урбанізації української літератури, започаткована в добу порубіжжя і перервана в часи панування соцреалізму, змогла потужно розвинути з кінця ХХ ст., так і в турецькій літературі тема міста набула широкого потрактування з розвитком такого жанру як роман, тобто з кінця ХІХ ст. За аналогією до українського літературознавства, де науковці не тільки активно оперують загальними поняттями «міський» текст, а й, так би мовити, його локальними варіантами («київський» текст, «львівський» текст, «харківський» текст та ін.), у турецькій літературі склалася традиція «стамбульського» тексту. Вона не лише відбиває загальну тенденцію світової літератури

осмислювати світ через образи цивілізації, а й, на думку дослідників, дає можливість національній літературі репрезентувати себе шляхом акценту на культурних, етнічних, духовних перетинах на осі Схід-Захід, у центрі якої перебуває Стамбул [3].

Стамбулу-Константинополю-Царгороду належить особлива роль в історичному, політичному, економічному й культурному житті Туреччини. З-поміж усіх турецьких текстів, присвячених темі міста, найбільше присвячено саме йому — місту, що є своєрідним мостом між Заходом і Сходом, давньою столицею великої імперії. Упродовж останніх століть його інтерпретація в турецькій літературі зазнавала змін, найчастіше зумовлених історико-суспільними обставинами. Так, до середини XIX ст. образ Стамбула в художній літературі — це об'єкт естетичного захоплення і втілення величчя імперії, тобто акцентовано на історико-ідеологічному й естетичному аспектах. З другої половини XIX ст. окреслюються дві полярні тенденції в інтерпретації образу Стамбула: перша — це традиційна, патетична, з домінуванням значення «столиця імперії», а друга — образ міста-в'язниці (особливо в ліриці Тевфіка Фікрета) та, через призму несприйняття певних реформ до вестернізації життя турків, образ міста — «арени безчестя» (Т. Фікрет). У перші десятиліття XX ст. образ Стамбула набуває нових конотацій: у контексті тематики подій Першої світової війни, окупації Стамбула військами Антанти місто тлумачиться як політичний символ і вписується в опозицію «Стамбул — Анкара», де остання перетворюється на художній символ патріотичної боротьби за національне визволення. На противагу Анкарі, Стамбул змальовується в негативному світлі — чужим, холодним, корисливим (приміром, у прозі Якуба Кадрі).

Якщо попередня традиція була спрямована переважно на відтворення реально географічного й історичного змісту топосу Стамбула, то з часом переважає тенденція до художнього відтворення символічного змісту. Зокрема, після перенесення столиці країни в Анкару образ Стамбула, нерідко «прочитаний» через автобіографічні мотиви, символізує давно минулі часи величчя (поезія Орхана Велі, Назима Хікмета). А в 1940-і роки, коли з'явився потужний потік «сільської» прози в турецькій літературі, тема міста або відійшла на другий план, або слугувала глом для розгортання традиційної для багатьох творів «сільської» прози фабули про цивілізаторську місію вчителя — випускника столичного університету. Пізніше, особливо в 1970–1980-і роки, осмислення політичних і суспільних катаклізмів і їх наслідків нерозривно було пов'язане з образом міста, у якому людина почуває себе ув'язненою і загубленою в хащах мегаполісу.

Вважаємо, що постмодерністський образ Стамбула — це своєрідний симбіоз

основних тенденцій тлумачення образу цього міста в турецькій художній традиції. Поділяємо слушну думку К. Посохової про те, що, завдяки творчості О. Памука, Стамбул «ввійшов у так звану „літературну географію“ поряд із Дубліном Дж. Джойса, Лондоном Ч. Діккенса, Парижем М. Пруста і Петербургом Ф.М. Достоевського» [6, 68]. Цю ж думку, тільки раніше, висловив Б. Дубін з приводу першого перекладу роману О. Памука «Чорна книга» російською, переконуючи, що наступні видання роману супроводжуватимуть особливим атласом і путівником, бо вже для сьогоднішніх читачів «памуківський Стамбул ввійшов в особливу літературно-історичну географію поряд з гамсунівською Християнією і Парижем Пруста, Бретона або Кортасара, борхесівським Буенос-Айросом, беньямінівським або набоківським Берліном і мілошевським Вільно» [2]. Таким чином, обидва науковці стверджують, що О. Памук — автор новітнього міфу про Стамбул, а відтак, вважаємо, в образі втілені дві тенденції будь-якого міського дискурсу: відображення хаосу сучасного абсурдного світу і водночас спроба його усвідомити й осмислити через занурення в минуле.

Сюжет роману «Чорна книга», на перший погляд, побудований за схемою детективу (Галіп розшукує свою зниклу дружину Рюю, і на останніх сторінках з'ясується, що вона загинула) і роману пошуку (novel of the quest). Але Памук суттєво розширює уявлення про простір мандрів: його Галіп мандрує простором стамбульських кварталів, віками історії, етапами власного життя, часом доби. Історія Галіпа і його дружини, яку він знав ще з дитинства, переплітається з історіями його двоюрідного брата журналіста Джеліяля, теж зниклого. Складність виокремлення сюжетних ліній надає ще більшого сюрреалістичного характеру подіям. Галіп згадує або пізнає суть давніх культів, історію революційного підпілля, вірувань у кінець світу та прихід месії, знаки літер на обличчях тощо. На периферії його пошуків постійно виникають тіні диваків минулого і сучасності. А читача не покидає відчуття безнадії і туги, ніби нічого вже хорошого не буде, навіть якщо після пережитого життя і ввійде в звичне русло, але щось зміниться назавжди.

У пошуках сенсу життя, яке сенсу позбавлене, герой Памука нагадує Джойсового Леопольда Блума. Як і техніка оповіді в романі, що свідчить про уважне прочитання автором Джойсового «Улісса» (окремі дослідники відшукують паралелі також із романом Харукі Мураками «Хроніки механічного птаха»). Як і в романі «батька модерністського роману», у «Чорній книзі» кілька рівнів, і тема Стамбула — один із них. Відтворений у хронологічній багатоплановості й соціальній поліфонії, Стамбул стає справжнім головним персонажем роману як місто-символ. Як і будь-який

символ, він постає на опозиціях «минуле — теперішнє», «Схід — Захід», «національне — особисте».

Вихідною міфологемою «Чорної книги» є структурно значущі на сюжетному та композиційному рівнях елементи — локуси, у яких акумульовано літературну образність і символіку тексту — стамбульські вулички, вулиці і площі. На такій ознаці образу міста наголошував В. Топоров: *«Місто говорить своїми вулицями, площами, садами, будівлями, вулицями, пам'ятниками, людьми, історією, ідеями і це може розумітися як гетерогенний текст, якому приписується загальний зміст і на основі якого може бути реконструйована певна система знаків, що реалізується в тексті»* [9, 276]. При цьому персонаж мандрує і вулицями сучасного Стамбула, і Стамбула минулого.

Місто-міф Памука творить нашарування і різних часових пластів. Із розрізнених фрагментів автор конструє образ міста, що було столицею чотирьох імперій — від Римської до Османської, у тім числі й середньовічної Латинської, заснованої хрестоносцями. Свого часу Ю. Лотман, говорячи про особливе потрактування образу столиці у світовій традиції, апелював до образу Вічного міста — Рима. У дискурсі культури за Римом закріпилося конституційоване значення квінтесенції опанованого людиною простору, де місто може бути *«не лише ізоморфним державі, але й втілювати її, бути нею в певному ідеальному смислі (так, Рим-місто водночас і Рим-світ), а проте воно може бути і її антитезою»* [4, 321]. Тож в образі Рима, як і будь-якої іншої столиці великої імперії, виразно простежується амбівалентність семантики міста — протистояння сакрального і профанного, можновладців і плебсу, республіки і тиранічної монархії. В образі поєднуються полярні значення: з одного боку, місто як захист і місце втілення амбітних планів, з другого — місто, що живиться енергетикою мас і є байдужим до переживань окремої особистості. У Стамбулі О. Памука також визначальним стає дуалізм топокультурного сприйняття, де місто втілює всю імперію. Як зазначав Д. Дроздовський, *«рідне місто Памука “двотіле”, фантомне, роздвоєне між різними часовими вимірами, які ніколи не зійдуться в одній точці, прирікаючи і стамбульців на роздвоєність ідентичності, якщо не шизофренію: з одного боку, перед нами конструється фантом колишнього імперсько-славяного Стамбула, який впливав на світову політику. З другого боку, сучасний “республіканський” Стамбул, який постав на руїнах імперії, в інтерпретаціях Орхана Памука — місто, яке*

не має обличчя, яке втратило питомий національний колорит...» [1]. Таким чином, у романі репрезентовано оригінальну постмодерністську модель часопросторової організації художнього твору, рисами якої стали неоднорідність, множинність і картографічність топокультурних (за Ю. Лотманом) площин. Названі ознаки уподібнюють хронотоп роману до ризоми, тобто до *«ацентрованої, не ієрархічної і не означальної системи в постійному процесі становлення <...>»* [4, 362].

Чинником міфологізації образу Стамбула стає і сюжетна лінія, пов'язана з Джелиледдіном Румі (Мевляна) — легендарною постаттю ісамського суфія, поета Середньовіччя. У турецькій романістиці («Пророк любові» Незіхе Араз, «Мевляна всередині нас» Джіхана Окуюджу, «Кохання» Еліф Шафак, «Баб-и Есрар» Агмета Уміта, «Сльози любові» Сінана Ямура) запропоновані різні трансформаційні моделі цього образу. В романі О. Памука — це і паралель до детективної лінії роману (Галіп «іде» слідами публікацій журналіста Джелиля, який займався дослідженням життя Мевляни, зокрема таємницею загибелі його друга і духовного батька Шемса, з туги за яким і народилась поезія «Месневі») і символічний рівень. Символічний зміст творить так званий «суфійський текст», за яким духовний шлях суфія — це шлях до Бога, кінцевою метою якого є безпосереднє пізнання істини. Крізь призму суфізму мандри Стамбулом і непрості взаємини Галіпа, Джелиля і Рюїї («мрії») постають як пізнання самого себе через проживання чужого життя (життів): *«Єдиний спосіб для людини стати собою — це стати іншим, заплутатись в історіях інших»* [5, 463]. Тож місто в «Чорній книзі» синтезує реалії міського буття, історії, тексти культури і міфи.

Дослідження образу міста-міфу у творчості О. Памука є досить перспективним. Це і компаративний аналіз з урбаністичним образом у романі «Стамбул: місто спогадів», де не лише змодельована міфологема Стамбула, а й ведеться діалог з урбаністичною традицією (Р. Е. Кочу, А. Х. Танпинар, Я. Кемаль) турецької літератури. Спільною рисою образів міста у романах «Чорна книга» і «Стамбул: місто спогадів» є симбіоз авторської семіології, у якому знаки міфології, історії, географії, топографії, культури. Цікаво також розглянути варіанти образу Стамбула і образу провінційного міста в романі «Сніг» у міфологічній парадигмі міста. Це дасть можливість простежити трансформацію антиномії «центр-периферія» в сучасній турецькій літературі в контексті «імперського» та антитоталітарного дискурсів.

ДЖЕРЕЛА

1. Дроздовський Д. Стамбул Орхана Памука / Дмитро Дроздовський // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/27506/
2. Дубин Б. Роман-цивілізація, или Возвращённое искусство Шехерезады / Б. Дубин // Иностранная литература. — 1999. — № 6. [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/inostran/1999/6/pamuk.html>
3. Кульчинський О. Інтелектуальні бестселери в Україні ще так швидко не видавалися / Олесь Кульчинський // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://artvertep.com/print?cont=7844>
4. Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. — СПб. : Искусство, 2000. — 704 с.
5. Памук О. Чорна книга / Орхан Памук [пер. з турец. О. Кульчинського]. — Харків : Фоліо, 2012. — 668 с.
6. Посохова Е.В. Заброшенные особняки и Босфор: к вопросу о символических образах в романе Орхана Памука «Стамбул: город воспоминаний» / Е.В. Посохова // Культура народов Причерноморья. — 2013. — № 255. — С. 67–70.
7. Посохова К.В. Діалог культур як фактор ідейно-художньої своєрідності романів Орхана Памука «Біла фортеця», «Мене звати Червоний», «Сніг» та «Стамбул: місто спогадів» : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук за спец. 10.01.04 «Література зарубіжних країн» / Посохова Катерина Василівна. — Сімферополь, 2012. — 20 с.
8. Прушковська І. Урбаністична тема в турецькому літературному контексті: п'єса Озен Юлі «Стамбул білий, горілка кольорова» / Ірина Прушковська // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. — 2013. — №2(261). — Ч. 1. — С. 171–177.
9. Топоров В.Н. Пространство и текст / В.Н. Топоров // Текст: семантика и структура. — М. : Наука, 1983. — 302 с.

Кая Семих

ТЕКСТ ГОРОДА В ТЕКСТЕ РОМАНА: ТУРЕЦКАЯ ВЕРСИЯ

В статье рассматривается феномен «городского текста» в современной турецкой прозе и его характерные признаки. Анализируются составляющие понятия «городской текст» и его формирование в турецкой литературе. Определяется специфика освещения темы города в романе Орхана Памука «Чёрная книга», в которой образ города вписывается в постмодернистскую модель пространственной организации художественного текста, характерными чертами которой является неоднородность, множественность и картографичность топокультурных плоскостей.

Ключевые слова: *топос города, «стамбульский текст», постмодернизм, мифологизм, хроно-топ, Орхан Памук.*

Кага Семіх

THE TEXT OF THE CITY IN THE TEXT OF THE NOVEL: THE TURKISH VERSION

This article deals with the phenomenon of “city text” in modern Turkish prose and its characteristic features. Components of the “city text” concept and its formation in the Turkish literature have been analyzed. The specificity of treatment of city theme in the novel “The Black Book” by Orham Pamuk is determined. There the city image fits in the postmodern model of the spatial organization of the literary text. The postmodern model is characterized by heterogeneous, multiplicity and cartographism of topocultural spaces.

Key words: *topos of the city, “Istanbul text”, postmodernism, mythologism, chronotope, Orhan Pamuk.*